

लेखपढ

नेपालको प्राचीन इतिहासमा लिच्छविकाल अत्यन्त उज्ज्वल छ । त्यस वेला राजनैतिक उत्थान मात्र होइन, विद्याको क्षेत्रमा पनि निकै प्रगति भएको थियो । त्यस वेला लेखपढको भाषा पनि संस्कृत थियो । संस्कृतमा लेखिएका प्राँढ अभिलेखले हामीलाई यो कुराको ज्ञान गराउँछन् । तिनै संस्कृत अभिलेखका बीचमा पर्ने आएका पारिभाषिक शब्द र नाममा छुट्टै भएको कतिपय स्थानीय भाषाका शब्दहरूले पनि त्यस वेला बोलचालको भाषा चाहिँ अर्कै भएको कुरा ज्ञात हुन्छ र सो भाषा वर्तमान कालमा नेपालमा प्रचलित नेवारी भाषाको पूर्वरूप नै थियो भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । यस अतिरिक्त प्राकृत भाषाको पनि यहाँ प्रचार भएको अनुमान हुन्छ । यद्यपि प्राकृतका त्यस वेलाका नमूना अहिले हामीसँग केही प्राप्त भइसकेका छैनन्, तापनि त्यस वेला बोलचालदेखि लेखपढसम्म पनि प्राकृतमा हुन्थ्यो भन्ने कुरा अनुमान गर्न सकिन्छ । किनकि पुरानो बौद्ध साहित्य पालि प्राकृतमै भएको र बौद्ध धर्मको प्रचार पहिलेदेखि नै नेपालमा रहेको र उता नजीक भारतमा बोलीचालीदेखि लेखापढीमा समेत प्राकृतको प्रयोग भइरहेको हुँदा नेपालमा बसोबासो गरिरहेका र गर्दै गरेका बौद्धमार्गी शैवमार्गी वैष्णवमार्गी प्रजाहरू सबै नै स्थानीय भाषाभाषी मात्र नभएर प्राकृत बोल्ने पनि थिए भन्न सकिन्छ । जे भए पनि त्यस वेला बोलीचालीको र अरू भाषाको नमूना नपाइएकोले यो अनुमानकै भरमा भन्नु परिरहेछ । पछि मल्ल-कालमा भने हामीले संस्कृत प्राकृत मैथिली अवधी नेवारी आदि स्थानीय भाषाका प्रशस्त नमूना पाइरहेका छौं ।

लिच्छवि कालमा लेखपढमा चलेको संस्कृत भाषा थियो भन्ने हामीलाई कुनै संकोच वा शङ्का छैन । यद्यपि त्यस वेला लिखित कुनै ग्रन्थ हामीले अहिले प्रमाणिक रूपले पाइरहेका छैनौं तापनि त्यस वेला शिलामा कुदाएर राखेका राजाका प्रशस्तियुक्त सुन्दर पद्यावली सनदपत्र र अरू कनकपत्रामिलेख मुद्रामिलेख शिलालेखले पनि त्यस वेला पढाइको स्तर उच्च थियो, संस्कृत साहित्यको निकै प्रचार थियो भन्ने कुरा ज्ञात हुन्छ । शिलामा कपेर लेखिएका कतिपय सुन्दर प्राँढ पद्यले त्यस वेला यहाँ संस्कृतमा सरलसंग कविता काव्य लेख्न सक्ने विद्वान् रहेछन् भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

यस अतिरिक्त ती अभिलेखवाट विविध शास्त्रको लेखपढ र विविध यज्ञ यागादिको प्रचार पनि यहाँ भएको बुझिन्छ^१ । वैदिक श्रौतग्रन्थको अध्ययन अनुशीलन-विना यज्ञ यागादि गर्न सम्भव नहुने हुँदा वैदिक ग्रन्थको पठनपाठन यहाँ रहेको कुरा पनि स्पष्ट हुन्छ । राजकाज सञ्चालन गर्ने र लौकिक व्यवहार चलाउन पनि उपयोगी भएका मनुस्मृति यमस्मृति

शुक्रनीति र बृहस्पतिको अर्थशास्त्रको पनि पढाइ यहाँ चलेको थियो^२ । संस्कृत साहित्यको ज्ञानका लागि अत्यन्त उपयोगी व्याकरण ग्रन्थको पनि यहाँ प्रचार प्रसार रहेको थियो^३ । यी सब कुराबाट लिच्छवि कालको नेपालमा संस्कृतविद्याको राम्रै पठन पाठन चलेको र त्यसका विशेष अधिकारी विद्वान् पनि भएकामा सन्देह हुन्न । यसै प्रसङ्गमा त्यस बेलाका एक संस्कृत विद्वान्को विषयमा हामी यहाँ अलिकता चर्चा गर्ने लागेका हौं ।

प्रथम मानदेवको चाँगुनारायण स्थानमा रहेको शिलास्तम्भमा कुदिएको प्रशस्तियुक्त पद्यावली नेपालमा तयार भएको प्रथम साहित्य हो । यो पद्यावली कथ्ने कविको नाम दुर्भा-ग्यवश हामीले पाउँन सकेका छैनौं । पुष्कारमा कविता बनाउनेको नाम थियो वा थिएन, स्तम्भ फेदमा माचिएकोले यसै भन्न सकिदैन । मूल स्तम्भ उखालेर पुष्कारसम्म हेर्न सकेको खण्ड-मा यसको टुडो लाग्ने थियो भन्ने आशासम्म रहिरहेको छ ।

अनुपरमको कविता र विद्वता

मानदेवपछि चाँगुनारायण स्थानमा जस्ती हाडिगाउँको सत्यनारायण-स्थानमा अर्को गरुडस्तम्भ स्थापित भएको पाइन्छ । यसमा कुदिएको द्वैपायन व्यासको स्तोत्र मानदेवको प्रशस्ति-जस्ती प्राँढ संस्कृत पद्यमा लेखिएको छ^४ । वेदान्त सूत्रमा आधारित अद्वैतदर्शनको प्रति-पादन यस स्तोत्रमा गरिएकोले यसको विषय पनि गहन छ । यति गहन विषयलाई पनि सजिलै पद्यमा उतार्न सफल भएका यसका रचनाकार अनुपरम सफल कविका गणनामा आउन सक्त छन् । उनको लेखनशैली सुन्दर छ । ब्रह्मसूत्रको भाव श्लोकमा उतार्न खोजिएको छ । उनको चौँतीस श्लोकको यो स्तोत्रमा ब्रह्मसूत्रको धेरै भाव आउनु त संभव भएन । तर पनि यस स्तोत्र-मा अनुपरमले बौद्धहल्ले खण्डन गरेर आफूलाई लागिएको वेद, वेदधर्मलाई पुनः प्रतिष्ठापन गर्ने रूपमा द्वैपायन व्यासलाई प्रशंसा गरेका छन् । 'कुतार्किं बौद्धहल्ले हटाउन लागिएको वेदलाई सम्प्रमाण तपाईंले अड्याउने काम गर्नु भयो' । 'वेद तथा वैदिक धर्मको पनि स्थापना तपाईंले नै गर्नु भयो'^५ । 'संसाररूपी समुद्रमा हुबेका अज्ञानरूपी अन्यकारले ढाकेका मानिसलाई मुक्ति-मार्गमा लाउनु भयो'^६ । 'संसारको हित गर्ने उद्देश्यले भारत लेखेर त्यसैमा सबै शास्त्र देखाइ-दिनु भयो'^७ । यस अतिरिक्त आत्मा परमात्माका विषयमा सोलेर भन्न सक्ने तपाईं भन्दा अहको समर्थ हुन्थ्यो^८ । यसरी विविध रूपले व्यासको स्तुति गरिएको छ । अन्त्यमा आफूना बाबुको बढिबढाउको माग गर्दै स्तोत्र समाप्त गरिएको छ र (भगवतो द्वैपायनस्य स्तोत्रो-कृतमनुपरमेण) 'भगवान् व्यासको यो स्तोत्र अनुपरमले बनाएको हो' भनिएको छ ।

यसबाट यो स्तोत्रका रचयिता अनुपरम रहेछन् भन्ने कुरा खुल्दछ । यस अतिरिक्त यिनको परिचय यहाँ छैन । यो स्तोत्र पढ्दा उनी वेदान्ती ब्रह्मसूत्रका व्याख्याता ब्रह्मसूत्रका रचनाकार द्वैपायन व्यासका भक्त बौद्ध मतको खण्डन गर्ने थिए भन्ने कुरा ज्ञात हुन्छ । साथै मनु यम शुक्राचार्य बृहस्पतिहल्ले बनाएका स्मृति धर्मशास्त्र अर्थशास्त्रमा पनि यिनी पोख्त

थिए,^६ महाभारत पनि यिनले पढेका थिए भन्ने कुरा पनि यिनले ती ती आचार्य र ती ग्रन्थको संफना गरेवाट प्रकट हुन्छ ।

ब्रह्मसूत्रको व्याख्या गर्दै शाङ्कर-भाष्य लेख्ने शङ्कराचार्यले निराकार ब्रह्मको सिद्धि गरेका हुन् । तर त्यही ब्रह्मसूत्रको प्रशंसा गर्ने व्यासको स्तुति लेख्ने अनुपरमले गरुडध्वजस्थापना गरेर साकार मूर्तिकै उपासना गरेका भए पनि ब्रह्मसूत्रका व्याख्या गर्न सक्नेमा यिनको नाम लिन सकिन्छ । यसरी यिनी बहुमुखी प्रतिभा भएका एक व्युत्पन्न विद्वान्को रूपमा देखा पर्छिन् ।

महाभारतका कर्ता ब्रह्मसूत्रका रचनाकार द्वैपायन व्यासको स्तुति अनुपरमले शिलास्तम्भमा कुँदाएर गरुडमूर्तिसहित भएको सो शिलास्तम्भ सत्यनारायणका मन्दिर अघाडि खडा गरे । यसै ताका वि.सं.५८७ मा द्वैपायन व्यासका चेला वैशम्पायनको पनि मूर्ति स्थापना गरेर याज्ञिक ब्राह्मण विप्रसेन ध्रुवसेन वृद्धिसेन वेदमट्टहल्ले वैशम्पायनको पूजा चलाउन मनी जगा गूठी राखेर शिलालेख राखेका थिए^{१०} ।

यसबाट त्यस बेला व्यास वैशम्पायनको प्रतिमा स्थापना गर्ने पूजा आज चलाउने प्रथा प्रचलित थियो र यसै परम्पराका विद्वान् अनुपरम पनि थिए भन्ने कुरा देखिन्छ ।

अनुपरमको वंश -

अनुपरमको विषयमा जानकारी लिन हामी त्यसै बेलाको अर्को अभिलेख हेर्दा । सो शिलालेखबाट उनका विषयमा निकै कुरा खुल्ने हुँदा त्यसको केही चर्चा यहाँ गर्न लागेको छ ।

पशुपतिनाथको दक्षिण चौसठ्ठी लिङ्गनेरको एक शिवलिङ्गको पाद-पीठमा एक अभिलेख रहेको छ । सो अभिलेख आभीरी गोमिनीले शाके ४६२ (वि.सं.५६७) मा शिवलिङ्ग स्थापना गरेर राखेको हो^{११} । यो अभिलेखमा लेखिएको भाव यस्तो छ -

परमाभिमानीका ह्योराकी पत्नी नाम चलेकी आभीरी गोमिनीले स्वर्गे भएका आफ्ना पतिको पुण्य बढोस् भन्नाका लागि आफ्ना ह्योराको अनुमति लिएर यो शिवलिङ्गको स्थापना गरिन् । आफूले स्थापना गरेका अनुपरमेश्वर नाम गरेका यी महादेवको नित्य पूजा-आजा चलाउन र जीर्णोद्धार गर्न समेत भनेर धेरै धनसम्पति जगा-जमीन गूठी राखिन् । पतिव्रता आभीरी गोमिनीले स्वर्गे भएका पतिको पुण्य बढाउन र भौमगुप्त समेतका ह्योराह्योरीको आयु आरोग्य भोग ऐश्वर्यको कामना गर्दै यो पुण्य कर्म गरकी हुन्^{१२} । यो शिलालेख अनुसार आभीरीका ससुरा परमाभिमानी र ह्योरा चाहिँ भौमगुप्त हुन् भन्ने कुरा प्रकट हुन्छ, वि.सं. ५६७ मा भौमगुप्त समर्थ महसकेका थिए भन्ने कुरा पनि यसबाट बुझिन्छ । ह्योराको अनुमति लिएर यो पुण्य कार्य मिलाएकी हुँ भनेर आभीरीले स्पष्ट भनेकी हुन् । नेपालको इतिहासमा भौमगुप्तको ठूलो स्थान छ ।

अंशुवर्मा-अधि लिच्छवि राजासंग मिलेर शासन गर्नेमा यिनको नाम देखापर्छ । मानदेव-पछि राजशासनमा भारदारको र सामन्तको शक्ति बढेको थियो । उनका नाति वसन्तदेवका अभिलेखमा महाप्रतिहार सर्वदण्डनायकको पदमा रहेका रविगुप्तको अधिकार बढेको थियो । रविगुप्तपछि सो पद प्राप्त गरेका मौमगुप्तले आफ्नो राजशक्ति पनि निकै बढाएका थिए । फण्डे आधा शताब्दीसम्म लिच्छवि राजालाई अट्ट्याएर नेपालको शासन चलाएका थिए । वि.सं. ५६७ मा समर्थ भएका त निश्चयनै थिए, कुनै शासनाधिकार पनि पाएको अनुमान गर्न सकिन्छ । गणदेव गङ्गादेव शिवदेवका पालासम्म अर्थात् वि.सं. ६१४ देखि ६४७ सम्म त यिनी पुरा शक्तिशाली थिए^{१३} ।

आफ्नो शिलालेखमा ससुरा ह्योराको नाम भने आमीरीले स्पष्ट लेखाएकी छन् । पतिको नाम चाँहि नलेखाएर परमामिमानीका ह्योरा यतिमात्र भनेकी छन् । तर स्थापना गरिएका शिवजीको नाम अनुपरमेश्वर भन्ने देखिन्छ । जसले शिवजीको स्थापना गर्‍यो, अथवा जसको लागि स्थापना गरियो, उसैको नगमबाट स्थापित शिवलिङ्गको नाम राख्ने चलन उहिले पनि थियो र अहिले पनि हुँदैछ । यसै नियमले अनुपरमका नामले स्थापना गरिएका शिवजीको नाम अनुपरमेश्वर राखेको देखिन्छ । यसबाट आमीरीका पति अनुपरम रहेछन् भन्ने कुरा स्पष्ट हुन आउँछ । यसको केही समय पूर्व प्रौढ प्राञ्जल व्यासस्तुति लेखेर सत्यनारायणका अघाडि गरुडध्वज स्थापना गर्ने अनुपरम यिनै हुन् भन्ने तथ्य यसबाट प्रकट हुन्छ ।

यसरी विचार गर्दा अनुपरमका

बाबु परमामिमानी

पत्नी आमीरी

ह्योरा मौमगुप्त भन्ने कुरा स्पष्ट हुन आउँछ ।

अंशुवर्मा-पछि शासन गर्ने जिष्णुगुप्तले केवलपुरको शिलालेखमा मौमगुप्तलाई हाम्रा बाजे (अस्मत्पितामह)^{१४} भनेका हुनाले नेपालमा शासन गर्ने गुप्तखलकमा एक मूर्धन्य अनुपरम थिए भन्ने सिद्ध हुन्छ । आमीरीले आफूलाई गोमी भनेकी र पछि जिष्णुगुप्तले पनि धानकोटको एउटा शिलालेखमा आफ्ना जेठा बूढा बाजेलाई मानगुप्त गोमी (अस्मज्जेष्ठप्रपितामह मानगुप्त गोमी)^{१५} भनेर लेखेकाले यिनको वंश गोमी थियो भन्ने कुरामा निःसन्देह हुन्छ । तथा अंशुवर्मापछि कैलासकूट भवनमा बसी शासन गर्ने जिष्णुगुप्त जिष्णुगुप्तहरू पनि अनुपरमकै सन्तान देखिन्छन् । गोमीको शब्दिक अर्थ गाई पाल्ने घेरे गाई गोठ भएको भन्ने हुन्छ^{१६} । पछि हुँदै जाँदा थरमा यो शब्द रूढ हुन आयो । लिच्छविकालमा गोमी थर भएका मानिसको बाहुल्य नेपालमा थियो । गोमी यो कुनै जातिको थर नभएर वर्गकै थर भएको देखिन्छ । गोमी थर भएका ब्राह्मणहरू पनि त्यस वेला थिए ।

वि.सं. ५८७ को पशुपतिको शिलालेखमा पुण्यगोमी ब्राह्मणको उल्लेख आएको छ^{१७} । त्यस्तै घोपाटनको नरेन्द्रदेवका पालाको अभिलेखमा शालङ्का वस्ने विश्वसेन ब्राह्मणकी पत्नी सुवर्णा गोमिनीको (शालङ्का वास्तव्य-ब्राह्मण- विश्वसेनस्य पत्न्या सुवर्णागोमिन्या)^{१८} उल्लेख पाइन्छ ।

यस-अतिरिक्त लिच्छवि बाहेक शासकका पदमा आउने गुप्तवंशी शासकको धर गोमी भएको र यिनीहरू द्रोत्रीवर्गमा परेका पनि देखिन्छन् ।

अशुवर्माका भानिज भोगवर्मा गोमी सामन्त चन्द्रवर्मा गोमी तथा गुप्त नामान्त धारी शासक मानगुप्त भौमगुप्त जिष्णुगुप्त विष्णुगुप्त गोमीवंशका द्वात्रिय थिए भन्ने कुरा स्पष्ट देखिन्छ । अरु गोमी धर भएका व्यक्तिहरू अभिलेखमा प्रशस्त छन् । तिनमा रुद्रचन्द्र गोमी लच्छा गोमी महाराज विप्रवर्मा गोमी देशवर्मा गोमीहरूको नाम लिन सकिन्छ । यस अतिरिक्त शूद्रका रूपमा पनि गोमी थिए भन्ने कुरा आभीरीले हामीलाई बताउँछिन् ।

आभीर जाति -

यहाँनै आभीरको वारेमा अलिकति विचार गर्नु प्रसङ्गमिल्दो होला ।

आभीर एक जनजातिको रूपमा प्रसिद्धि पाएको ज्यादै पुरानो जाति हो । यसको आगमनविषयमा विद्वान्हरूको मतभिन्नता भएपनि ऐतिहासिक कालमा आएर यिनको प्रसार धेरै भएको देखियो । आभीरको घना आवादी भएको मूल थलो भारतको पश्चिम राजपुताना थियो^{१९} । यिनको मुख्य पेशा गाई वस्तु पाल्ने (पाशुपाल्य) भएको^{२०} हुनाले यिनले आफूलाई यादवकै हारमा राखेका छन् । यही जातिको मुख्य धर्म कृष्णाश्रयी वैष्णव हो । कृष्णको जन्म पनि पाशुपाल्य पेशा भएका^{२१} यादव वंशमा भएकोले आभीरहरूले पनि यादवलाई समानधर्म मानेका छन् । वैष्णव धर्म यिनको मुख्य धर्म भएकोले जहाँसुकै रहँदा बस्ता बसाई सदैँ जाँदा पनि यिनले आफ्नो धर्म र पेशा अपनाएकै छन् । यो धेरै प्रसिद्धि पाएको पुरानो जाति भएकोले यसको भाषा पनि अलग थियो । अधिका आचार्यले भाषाको वर्गीकरण गर्दा आभीरी प्राकृतको पनि बारंबार चर्चा गरेका छन्^{२२} ।

धार्मिक ग्रन्थ-अनुसार किरात हूण खश यवनहरूकै पहुँचिमा आभीर पनि पर्छन्^{२३} । यस्ता धेरै जनजातिलाई मनुले कर्म नचलेका व्रात्य द्वात्रिय जातिमा गणना गरेका छन्^{२४} । आभीरको उत्पत्ति मनुले यसरी देखाएका छन् । ब्राह्मणबाट वैश्यकै ह्योरीमा जन्मेका सन्तान अम्बष्ठ हुन्छ । त्यही अम्बष्ठकी ह्योरीमा ब्राह्मणबाट जन्मेको सन्तान आभीर हुन आउँछ^{२५} ।

यसरी आभीरको उत्पत्ति बताए पनि ऐतिहासिक कालदेखि यो जनजाति भारतको पश्चिम राजपुतानातिर रहँदै गरेको पाइएको छ । आभीरको आवादी भएको देश पनि आभीर कहलाएको थियो । द्वारका-पूर्व कुरुदेशपश्चिम सौवीर नजीकै आभीर देश थियो^{२६} । मालवगण यौधेयगणको जस्तै आभीरको पनि त्यहाँ गणराज्य थियो । आभीर देश उता भएपनि

ऐतिहासिक कालमा यिनको फौलावट उत्तर भारतका साथै नेपालमा पनि पाइएको छ ।

वर्तमान कालमा तराईमा आभीरहरू दश धरी पाइन्छन् । अलिक ऊचो नीचोका भेदले वर्गीकृत भएका विभिन्न रूपले तराईमा बसोबासी गरेका छन् । त्यहाँ आपसमा थोरै भेद लिए पनि यादव गुहार अहिरहरूको ठूलो वर्ग रहेको छ । यी सबैको मुख्य धर्म वैष्णव हो । यही वैष्णव धर्ममा दीक्षित भएका यिनीहरू आफूलाई दास भन्छन्, तुलसी कंठी बाँध्छन्, माकामासु खाँदैनन् । नेपालदून (नेपाल उपत्यका) र आसपासमा पनि ग्वाको रूपमा रहेका ग्वाला (गोपाल) जातिको सत्ता पाइरहेको छ । तर यिनले चाहिँ आफ्नो पूर्याली धर्म सोई आना अंगालिराखेका हैनन् । जीवनवृत्तिको लागि पाशुपाल्य पेशा चाहिँ छाडिहालेका हैनन् ।

नेपालको वंशावलीमा नेपालमा पहिलो शासन गर्नेमा गोपाल (आभीर) जातिकै राजाहरूको नाम लेखिएको पाइन्छ^{२७} । पछि आएर लिच्छवि कालमा फेरि आभीरहरूको ठूलो राजनैतिक उत्थान भएको पाउँछौं । आफ्नो बुद्धिबल र बाहुबलले गर्दा आभीरहरूले लिच्छवि राजाको संगसंगै उपराजको स्थान लिन पुगेका थिए^{२८} ।

भारतमा धेरै पहिलेदेखि नै आभीरले राजनैतिक उच्चता प्राप्त गरेको प्रमाण पाइन्छ । वि.सं. २३८ को शक राजा रुद्रदामाका छोरा रुद्रसिंहको पालाको गोण्डा राजकोटको एक शिलालेखमा सेनापति बप्पक आभीर सेनापति रुद्रभूति आभीरको उल्लेख पाइन्छ^{२९} ।

आन्ध्र प्रदेशमा रहेको राजा वसुसेनको संवत् ३० (वि.सं. ३३५) को शिलालेखले आभीरको शक्ति र महत्त्वलाई व्यक्त गर्छ । यस अभिलेखमा पनि सुहृमा भगवान् नारायणको नमस्कार गरेर उठान गरिएको छ^{३०} । यसले पनि त्यस बेला यिनको वैष्णव धर्म प्रतिको आस्थालाई व्यक्त गर्छ ।

गुप्तसम्राट् समुद्रगुप्त (वि.सं. ३८७-४३२) ले मालव याधेय माद्रक सनकानिक आदि नौ गण जातिका साथमा आभीरगणको पनि उल्लेख गरेका छन् । यी गण जातिको संघशासन चल्दथ्यो । यी सबैले आफूलाई मानेको कुरा पनि उनले लेखेका छन्^{३१} ।

यसै ताकाका दक्षिण भारतका कदम्बवंशी राजा मयूर शर्मा (अं. ३८७-४१७) ले पनि आभीर गणलाई आफ्नो वंश पारेको कुरा लेखेका छन्^{३२} ।

प्राचीन कालमा आभीर आदि सम्पूर्ण जनजातिलाई र भारत बाहिरका यवन जातिलाई समेत वैष्णव धर्मको ढोका खुला भएको प्रमाण प्रशस्त पाइन्छ^{३३} । यो सिद्धान्त मात्रै होइन, धार्मिक व्यवहारको प्रक्रियामा पनि यसले स्थान पाएको थियो । यवन हुँदा लक्ष आभीरहरूले पनि हिन्दू धर्म वा वैष्णव धर्म स्वीकार गरेर आफूलाई शुद्धतामा उच्चतामा पुऱ्याएका थिए । उदाहरणको लागि हेलियोदर यवनलाई देखाउन सकिन्छ । उनी यवनराज अन्तिलिकितका दूत बनी शुङ्गराजा मागभद्र कहाँ आएका थिए । उनले मागवत धर्म (वैष्णव धर्म) स्वीकार गरेर गरुडस्तम्भ पनि स्थापना गरेका थिए^{३४} ।

यसरी प्राचीनसमयमा भारतमा नेपालमा पनि विभिन्न जनजाति बाहिरबाट आएका यवन आदि जाति पनि धन मान ज्ञानले र हिन्दू धर्मको स्वीकारले पनि आर्य हिन्दू जातिमा विस्तारै घुलमिल हुँदै आइरहेका थिए^{३४} ।

अनुपरम र आभीर

नेपालमा म आभीरी हुं भनेर स्पष्टसंग घोषणा गर्ने मौर्यगुप्तकी आमा अनुपरमकी पत्नी देखिन्छिन् । अमरकोषका अनुसार आभीरीको अर्थ महाशूद्रा भन्ने हुन्छ । शूद्रकी स्वास्नी भन्दा चाहिँ शूद्रा हुन्छ र शूद्रकी छोरी अर्थात् शूद्र जातकी भन्दा शूद्रा रूप हुन्छ । परन्तु आभीरकी स्वास्नी भन्दा र आभीरकी छोरी भन्दा पनि आभीरी नै रूप वन्ने कुरा अमरकोषमा लेखिएको छ^{३६} । यसबाट मौर्यगुप्तकी आमा आभीरी आभीरकी पत्नी पनि हुन सकिन्छ, आभीरकी छोरी पनि हुन सकिन्छ । उनले आफूलाई परमामिमानीका छोराकी पत्नी आभीरी शील गुणले युक्त भएकी भनेकीले आभीरकी छोरीलाई अनुपरमले विवाह गरेका थिए भन्ने अनुमान हुन्छ । यस आधारमा यहाँनेर मलाई एउटा कुरो भन्न उत्सुकता लागिरहेको- ले सो पाठकका सामु प्रकट गर्न लागिरहेको । यद्यपि यो कुरो स्पष्ट पार्न त्यति प्रबल ऐतिहासिक प्रमाण नभएपनि पूर्वाधार विचार गर्दै अनुसन्धानको बाटोमा जाँदा यसको धेरै संभाव्यता प्रकट हुन आउँछ भन्ने मेरो आशा छ ।

अनुपरमले बनाएको स्तोत्र पढ्दा अनुपरम एक वेदान्ती वैदिक धर्मका कट्टर पदापाती बौद्ध धर्मका विरोधी विद्वान्, कवि थिए भन्ने कुरा हामीलाई ज्ञान हुन्छ । उनले व्यासको स्तुति बनाए । व्यासलाई चौबीसबटा नारायणका अवतारमध्ये एक अवतार मानेको हुनाले विष्णुका अवतारका रूपमा अनुपरमले व्यास पूजा गरेका थिए । व्यासले अठाइ पर्व महामारत बनाए । सो महामारतलाई अफ संवर्द्धन गरी लोकमा प्रचार प्रसार गर्ने श्रेय वैशम्पायनलाई छ । वैशम्पायनले राजा जनमेजयलाई यो महामारत सबै सुनाएका थिए । यसैले वैशम्पायनको पनि पूजा प्रचलित भयो । वि.सं. ५८७ मा विप्रसेन ध्रुवसेन वृद्धिसेन वेद मट्टहल्ले वैशम्पायनको पूजा गर्न गुठी समेत राखेका छन्^{३७} । यी सबै वैदिक याज्ञिक ब्राह्मण थिए । इत्यादि कुरा विचार गर्दा हाम्रा मनमा व्यासको स्तोत्र बनाई गरुडध्वज स्थापना गर्ने हाम्रा अनुपरम पनि वैदिक वेदान्ती गोमी ब्राह्मण थिए भन्ने अनुमान हुन आउँछ । उनले आभीरी पत्नी विहे गरेर उनबाट जन्मेका मौर्यगुप्तहरू गोमी दौत्रिय थिए भन्ने कुरा पनि अनुमान गर्न सकिन्छ ।

त्यस्ता कट्टर वैदिक ब्राह्मण वा दौत्रीले महाशूद्रा पत्नी कसरी बिहे गर्दथे भन्ने शंका पनि जटिल हैन । वैदिक याज्ञिकहरूलाई अनुलोभ विवाह गर्ने कुट वैदिक कालदेखि थियो । मनुले पनि ब्राह्मणलाई चार वर्णकै कन्या विवाह गर्ने अनुमति दिएका छन्^{३८} । यो प्रथा लोकमा पनि अहिलेसम्म प्रचलितै छ । गोरखामा द्रव्य शाहको विजय गराउन उनलाई गोरखा गद्दीमा बसाउन प्रबल सहायता गर्ने गणेश पाँडे उपाध्याय ब्राह्मण थिए । पछि उनको सन्तानमा

प्रसिद्धिमा आएका कालु पाण्डे दामोदर पाण्डे तुलाराम पाण्डेहरू सश-दोत्री भए । यस्ता उदाहरण नेपालमा घरघरै पाइन्छन् ।

त्यस कारण वैदिक ब्राह्मण वा दोत्री अनुपरम गोमीले शूद्र आभीरकी ह्योरी बिहे गर्न कुनै अट्को थिएन । यो अहिले सानो सम्भावना व्यक्त गरेको हुँ, यसका अरु पक्का प्रमाण नपाउन्जेल यो मेरो सम्भावनाले विद्वान्लाई त्यतातिर घोरिन कर लाउनेछ ।

भौमगुप्त र धार्मिक समन्वय

यहाँ अर्को एउटा कुरा पनि चाख लाग्दो छ । नेपालमा प्रसिद्ध लिच्छवि राजा मानदेवका प्रपितामह वृष्णदेव बौद्ध धर्मानुयायी भएका थिए^{३६} । राजा मानदेव आफू वैष्णव थिए उनका जहान र भारादार शैव पनि थिए । मानदेव पक्षिका अनुपरम कट्टर वैष्णव भएर निस्क्ये । आफूमात्रै वैष्णव नभएर वैष्णव धर्मको प्रचार र बौद्ध मतको खण्डन पनि यिनले गरे । बौद्धहरूलाई यिनी निकै आक्षेप पनि गर्न पुगेका छन् । परन्तु यिनका शेषपक्षि यिनकै पत्नी आभीरी चाहिँ शिवलिङ्ग स्थापना गरेर यिनको पुण्य वढाउने र ह्योरा सन्तानको आयु आरोग्यको पनि कामना गर्छिन् । त्यस कारण अनुपरममा जस्तो बौद्धपट्टि तिरस्कारको भावना थियो शैव धर्ममा त्यति थिएन भन्ने स्पष्ट छ ।

यसपछि भौमगुप्तले भने बाबुको वैष्णव धर्म र आमाको शैव धर्मसंगसंगै अंगालेको देखिन्छ । यद्यपि भौमगुप्तको कुट्ट अमिलेख उनले स्थापना गरेका देव-देवता फेला परेका छैनन् । तर पनि उनका पालामा उनलाई सर्वैसर्वा मान्ने उनका एक जना अनुयायी कर्मचारी स्वामीवाक्त्ले आधा शिव आधा विष्णुबाट बनेको श्यामगौर-आधा काला विष्णु आधा सेता शिव भएको एउटै शङ्करनारायणको मूर्ति बनाएर स्थापना गरेबाट भौमगुप्तको विचार वैष्णव धर्म र शैव धर्ममा एक रूपता ल्याउने थियो भन्ने बुझिन्छ^{४०} । भौमगुप्तको अन्तिम समय वि.सं. ६४७ को विष्णुपादुकाको शिवदेवले, भौमगुप्तसंग मिलेर स्थापना गरेको अमिलेखमा विष्णु र शिवको स्तुति कुँदिएको हुँदा भौमगुप्तको धर्मसमन्वयको सिद्धान्त स्पष्ट हुन्छ^{४१} ।

नेपालमा बौद्ध धर्मलाई नास्तिक धर्म भनी यसलाई यसरी आक्षेप गर्नेमा पहिलो अनुपरम देखिन्छन् । यसपछि यो भाव प्रबल भएको पाइँदैन । शैव र वैष्णवमा पनि यस्तै आक्षेप प्रत्याक्षेप हुन्थ्यो । यो अन्यत्रबाट पनि थाहा हुन्छ । 'संसारमा मानिसहरूको भिन्दा-भिन्दै देवतामा भक्तिभाव छ, त्यसमा पनि पद्मपातमा लागेर भ्रम जालमा परेका ती मानिसहरूको भ्रम हटाउन यी दुई देवताको एउटै रूप लिएको मूर्ति स्थापना गरिएको'^{४२} भन्ने स्वामीवाक्त्को यस वाक्यबाट पनि थाहा हुन्छ । यसरी शैव वैष्णव धर्मलाई एउटै रूप देखाउने भौमगुप्तको यो प्रयास राजनैतिक धार्मिक र सामाजिक तीनै रूपले तुलना गर्न सकिन्छ र उनको यो कार्य प्रशंसनीय थियो । साथै उनका लागि अपरिहार्य पनि थियो ।

यसै सम्बन्धमा यहाँ अर्को कुरा पनि स्मरणीय छ । माँमगुप्त पक्षिका शासक अंशुवर्मा परमशैव थिए । तर उनले अरु सबै धर्मावलम्बीहरूमा समान व्यवहार गरेको थिए । उनले आफू शैव भएपनि अरु कुनै धर्मलाई पदापात गरेको उदाहरण पाइँदैन । शैव वैष्णव बौद्ध धर्ममा यिनले कति भेदभाव देखाएनन् । कुनै जाति विशेषलाई पनि उनले प्रश्रय दिएको देखिँदैन । अंशुवर्माभन्दा पहिलेका शासनाभिलेखमा प्रायः ब्राह्मण लगायत प्रजालाई सम्बोधन गरिन्थ्यो । अंशुवर्मांले भने प्रधान लगायत ग्रामवासीलाई सम्बोधन गरेका छन् । अंशुवर्मापछि फेरि गुप्तहरूको हातमा शासनाधिकार गयो । गुप्त आमीरहरू प्रवल वैष्णव धर्मका समर्थक थिए । जिष्णुगुप्तहरूले अनुपरम माँमगुप्तका कीर्तिलाई अफ विस्तृत पारेर बढाए । अरु धर्म सम्प्रदायहरूमा अनास्था चाहिँ जगाएनन् ।

वि.सं. ७०० करीबमा लिच्छवि राजा नरेन्द्रदेवले गुप्तहरूलाई हटाएर स्वयं हर्षकीर्ति बन्न सफल भए । यसै वेलाको उनको यदुमालहिटीको एक शिलालेखमा आफ्ना पुर्खाले राखेको धर्मकीर्तिलाई माँमगुप्तले विलोप गरेको र उनले त्यसको पुनः प्रतिष्ठापन गरेको कुरा अङ्कित गराएका छन् । 'हाम्रा पुर्खाले मानेश्वरमा रहेको भुवनेश्वर देवालयलाई केही गाउँ वित्ति दिएर त्यसको आम्दानीले सो देवालयको जगेर्ना गरी भोग गर्न दादाकाकोलीग्रामको द्रडुलाई दिएको थियो, के कारणले हो माँमगुप्तले सो खोसेर रैकर गराएका रहेछन्, पुरानो स्थिति मर्यादा पालना गर्ने मन भएको हुनाले र प्रजाको संधे कल्याण पनि हुने हुँदा अहिले फेरि यो अधिकार मैले त्यही, द्रडुलाई सुम्पेको छु' ४३ ।

यसबाट नरेन्द्रदेवले आफ्ना बापवैरी गुप्तहरूको खोट देखाएर आफू जनप्रिय बन्ने कार्य गरेका भए पनि माँमगुप्तले भुवनेश्वरको गूठी जगा रैकर गराएको कुरा गौर गर्न योग्य छ । यद्यपि यो जगा अधिग्रहण गर्ने उनलाई राजनैतिक कारण पन्थो होला । तरपनि उनको यो काम अधिका लिच्छवि राजाको कीर्ति लोप हुने र पक्षिका उनका वंशजको पनि वित्त दुख्ने नै थियो । यसैले नरेन्द्रदेवले यसको पुनः प्रत्यावर्तन गरेर आफ्नो दादाकाकोली प्रकट गरेका छन् । माँमगुप्तले जुनसुकै दृष्टिले यो गूठ हरेका भएपनि शैव धर्म प्रति उनको कटाक्षलाई यसले सिद्ध गर्दछ नै । उनले लिच्छवि राजाको शैव गूठ हरे तापनि धर्ममा सन्तुलन विगारेका चाहिँ थिएनन् । यसैले उनका अनुयायी दुवै धर्ममा सामन्जस्य ल्याउने कार्यमा लागेका थिए । लिच्छवि र गुप्तको संयुक्त-शासन चलाउने शैव र वैष्णव धर्ममा एक रूपता ल्याएर यी दुवै मतावलम्बी-हरूका मतभेदलाई कम गर्ने उनले जो प्रयास गरे, त्यस वेलाको उनको यो कार्य समयोचित थियो । लिच्छवि र गुप्त दुवै राज कुलको प्रशासकको सन्तुलनवाट भएको शासन सुधारले र दुवै धर्मको सम्मेलनले नै त्यस वेला नेपालमा समृद्धि ल्याएको थियो भन्न सकिन्छ ।

उपसंहार -

यसरी लिच्छविकालको धार्मिक सामाजिक स्थिति तिर सरसती नजर लाउँदा राजा प्रजाहरूको एक-न एक धर्म सम्प्रदायमा अभिनिवेश भए पनि अरू धर्म प्रति अनास्था गर्ने अरू सम्प्रदायलाई तिरस्कार गर्ने प्रवृत्ति चाहिँ पाईदैन । अनुपरमले जो बौद्धहरू प्रति हीन भाव देखाए, त्यो उनको दार्शनिक विचारबाट प्रेरित भावना थियो । उनी विद्वान् थिए । विद्वत्ताले विपद्दाको मतलाई खण्डन गर्ने उनको लक्ष्य थियो । बौद्ध मत नास्तिक मतका रूपले कहलाएको र ब्रह्मसूत्रमा बौद्ध दर्शनको खण्डन पनि पौकाले ब्रह्मसूत्रका आधारमा बौद्ध मतलाई तिरस्कार र बौद्धहरूलाई आक्षेप गर्ने अनुपरम अधि सरे । उनी वेदान्त दर्शनमा पोख्त थिए । स्वमत-स्थापना र परमत-खण्डन उनको लक्ष्य हो । उनले जे देखे जाने बुझेका थिए, सो भने । आफ्नो विद्वद्-हृदय प्रकट गरे । माँगुप्तले बाबुको विचारधारामा केही परिवर्तन गरे । शैव र वैष्णव धर्ममा सामञ्जस्य ल्याउनु अर्थात् शिव र विष्णुमा केही फरक हैन, त्यस्तै लिच्छवि र गुप्त शासकमा पनि केही भेद हैन उस्तै हुन् भन्ने भावना लोकमा जगाउनु धर्ममा कलह उब्जन नदिनु पनि उनको उद्देश्य भएको बुझिन्छ । एक दुइ ठाउँमासानो-तिनो पक्षापात भएपनि यिनीहरूले धर्ममा कलह चाहिँ उब्जाउन दिएनन् । धर्म समन्वयको परम्परा कायम राखे । जे भए पनि मागवत धर्मको प्रतिष्ठा बढाउने वैष्णवको रूपमा ब्रह्मसूत्रको व्याख्याता दार्शनिकको रूपमा संस्कृत साहित्यको प्रगाढ पाण्डित्यवाला कविको रूपमा पनि अनुपरम नेपालका सर्वश्रेष्ठ प्रथम विद्वान् ठहरिन्छन् ।

टिप्पणीहरू

१. ज्ञानमणि नेपाल, सम्राट् गृहपति, गोरखापत्र २०३५ असोज २१ गते शनिवासरौय परिशिष्टाङ्क ।
ज्ञानमणि नेपाल, सम्राट् गृहपतिको परिभाषा, उही - २०३५ कार्तिक ४ गते ७ वार ।
ज्ञानमणि नेपाल, गृहपति र वैदिक यज्ञ द्वादशाह, उही - २०३५ पुस २२ गते ७ वार ।
२. (दूरात्) स्मृतीनामगतेः श्रुतीनां, तदथ लोके नियतं व्य (नश्यत्) ।
... शास्त्रे मनुयमबृहस्पत्युशनसां
... विधानं कृत्यानामसुगमपदं लोक (निमृत्तम्)
- अनुपरमको हाडिगाउँको स्तम्भलेखबाट
धनवज्र वज्राचार्य-ज्ञानमणि नेपाल, संस्कृत-सन्देश
२ वर्ष १-२-३ संयुक्ताङ्क - १-१३ पृष्ठ
धनवज्र वज्राचार्य - लिच्छविकालका अभिलेख १६० पृष्ठ
वर्णोत्तमा भूमिदेवास्मात्तशास्त्राणाम्
उही, ५७३-५७४ पृष्ठ

३. पाण्डवकादि व्यवहार प्रवर्त्तते, व्याकरणादि शास्त्र च (व) तैता, प्रवर्त्तते ।
(गोपालवंशावलीबाट) योगी नरहरिनाथ सम्पादित
हिमवत्संस्कृति १ वर्षी १ अङ्क ११ पृष्ठ
४. संस्कृत-सन्देश २ वर्षी १-२-३ संयुक्त अङ्क ६-१३ पृष्ठमा र लिच्छविकालका अभिलेख
१५८-६४ पृष्ठमा प्रकाशित
५. (नरैः) परान्नास्तिकताम्प्रपन्नैस्त्रयीविरोधेन निवार्यमाणः
(धर्मो) व्यवस्थास्यत नाथ लोके धर्ता त्वमस्या यदि नामविष्यः
त्रयी त्वयागाज्जगतिप्रतिष्ठान्त्वमेव
धर्मान् विविधानतिष्ठिपः
निराकृता कुमतिभिरहसावृतैः
कुतार्किकैः कथमपि सांगतादिभिः
त्रयी त्वयि प्रथितगिरि प्रभाविय
म्पयोनिधौ सरिदिव विन्दते स्थितिम्
अनुपरमको हांडिगाउको स्तम्भलेखबाट
धनवज्र वज्राचार्य लि.का.अभिलेख १६० पृ.
६. ... भवजलधौ विवर्त्तमानान् रागादिप्रपतधियः
प्रगाढमोहान्
... स्यास्त्वमिति विधाय मुक्तिं मार्गं
साचीनाम्भूवि पुरुणाडङ्करोणि मन्त्रे
उही
७. जगतो हिताय सुकृतेह भारते
भुवि वाड्मयं सकलमेव दर्शितम् ।
उही
८. स्यादात्मानं न जातु त्वमिव कथयिता
कश्चिदन्यो द्वितीयः
उही ।
९. ... शास्त्रे मनुयमबृहस्पत्युशनसां
विधानं कृत्यानामसुगमपदं लोकं
उही
१०. धनवज्र वज्राचार्य खपिहेको अभिलेख
लिच्छविकालका अभिलेख १३८ पृ.

११. पशुपतिको आभीरी गोमिनीको अभिलेख
रामजी तैवारी देवीप्रसाद मण्डारी शङ्करमान राजवंशी
संस्कृत-सन्देश २ वर्ष १-२-३ संयुक्ताङ्क १-२ पृ.
धनवज्र वज्राचार्य लिच्छविकालका अभिलेख १७०-७१ पृ.
१२. उही शिलालेखबाट
१३. वि.सं.६१४ को गणदेवको शिलालेखमा महाप्रतिहार सर्वदण्ड
नायकको रूपमा यी देखिन्छन् । उही १८२-८१ पृ.
वि.सं.६२४ को गङ्गादेवको अभिलेखमा पनि यिनी यही पदमा रहेका छन् ।
उही २०४-५ पृ.
वि.सं.६४७ को शिवदेवको शिलालेखमा पनि यही पदमा छन् । उही २१४-१५ पृ.
१४. लिच्छविकालका अभिलेख ४१४ पृ.
१५. उही ४३४ पृष्ठ
१६. गोमान् गोमी - १८२३ अमरकोश
१७. धनवज्र वज्राचार्य - लिच्छवि कालका अभिलेख १४१ पृ.
१८. उही - ४२२ पृ.
१९. 'पहिले आभीरहरू विनशनको नजीकै राजपुतानाको महमूमिमा रहन्थे, पछि सिन्धु
उपत्यकाको दक्षिणमा र अपरान्त (उत्तर कोङ्कण) मा पनि पुगेका थिए' ।
दीनेशचन्द्र सरकारको 'सेलेक्ट इन्स्कृप्सन्स' द्वि.सं.१८२ पृ.
२०. जङ्गलमा गाई गोठ पालेका लारी हातमा लिएका आभीरलाई गोपाल भनेर विष्णु-
पुराणमा लेखिएको छ ।

(५ अं.३८ अध्याय विष्णुपुराण)

२१. न वयं कृषिकर्तारो वाणिज्याजीविनो न च ।
गावो ऽ स्मद्देवतं तात वयं वनचराः यतः । ५।१०।२६
न द्वारबन्धावरणाः न गृहदोत्रिणास्तथा ।
सुखिनस्त्वखिले लोके यथा वै चक्रचारिणः ५।१०।३३

विष्णुपुराण

(कृष्णको उक्ति) 'हामी खेतीपाती पनि गर्दैनौं, बन्द व्यापार पनि हाम्रो हैन ।
हाम्रा धाँता गाई नै हुन्, बा, किनभने हामी जङ्गली (गोठाला) हौं । हाम्रा न
घरद्वार छन्, न वारभित्ता ओत छन्, न घरवारी नै छन् । गाडामा चढेर हिड्यो,
जहाँ रात पर्छ त्यहीं वस्यो, यस्ता मुनि जस्ता दुनियाँमा हामी सुखी हौं' ।

२२. अहीरको होस् आभीरी चाण्डाली पुक्कसादिको ।
आभीरी शाबरी होउन् काष्ठपात्रोपजीविको ॥६॥१६३
‘साहित्यदर्पण’ कोमलनाथ अधिकारीको अनुवाद १४७ पृ.
२३. किरातहूणान्प्रपुलिन्दपुल्कसा आभीरकड्का यवनाः खशादयः २।४।१८ भागवत.
१४. फल्लो मल्लश्च राजन्याद् ब्रात्यान्निच्छिविरेव च ।
नटश्च करणाश्चैव खशो द्रविड एव च ॥
१०।२२ मनु
२५. ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्बष्ठो नाम जायते ।१०।८
आभीरोऽम्बष्ठकन्यायाम्..... १०।१५ मनु
पतञ्जलिले आभीरजातिलाई विशेष शूद्रका रूपमा लेखेका छन् ।१।२।३।७२ महाभाष्य
२६. मरुधन्वमतिक्रम्य सौवीराभीरयोः परान् ।
आनर्त्तान् मार्गवोपागाच्छ्रान्तवाहो मनाग् विमुः ॥
१।१०।१५ भागवत
२७. योगी नरहरिनाथ-सम्पादित - गोपालवंशावली, हिमवत्संस्कृति
१ वर्षी १ अड्क ६ पृ.
२८. स्वामी वाक्ले भौमगुप्तलाई ‘परमदेवत श्रीभौमगुप्तपाद’ भनेर लेखेका छन् । (संस्कृत सन्देश-१।८ लिच्छविकालका अभिलेख १६८ पृ.) ध्रुवदेवसंग मिलेर शासन गर्ने जिष्णुगुप्तले आफूलाई ‘प्रजाको हित गर्ने, असल कुलपरम्पराबाट राज्याधिकार पाएका, सबै शहरियाले शासन मन पराएका’ (प्रजाहितैषी...पुण्यान्वयादागतराज्यसम्पत् समस्तपौरार्चितशासन’ (लि.का.अभिलेख ४०१ पृ.) भनेर लेखेका छन् । अर्का ठाउँमा उनले आफूलाई ‘जहाँ तहीं पाउन नसकिने राज-गुणले पृथ्वी मण्डल उज्यालो पारेका’ ‘असुलभनृपतिगुणावभासितसकल महीमण्डल’ (लि.का.अ.४१६ पृ.) राजाको गुण ऐश्वर्यले सिंगारिएका (‘नरपतिगुणासम्पद्भूषित’ उही ४२३ पृ.) भनी लेखेका छन् । प्रनर्दन प्राणकाशिकले आफ्नो लेखमा लिच्छवि राजाको नाम नलिई जिष्णुगुप्तको बढिरहेको विजयराज्यमा (‘जिष्णुगुप्तस्य प्रवर्द्धमान-विजयराज्यै’ (उही ४२६ पृ.) । जिष्णुगुप्तले देश र जनताको पालना गरेको वेला (‘पाति गुणानुरदितातजने श्रीजिष्णुगुप्ते महीं’ (उही ४२६ पृ.) भनी लेखेका छन् ।
२९. ...आभीरेण सेनापति-बप्पकस्य पुत्रेण सेनापति-रुद्रभूतिना ग्रामे रसोपद्रवके वापी खानिता...
दीनेशचन्द्र सरकारको सेलेक्ट इन्स्कृपसन्स द्वि.सं.१८२ पृष्ठ
जयचन्द्र विद्यालङ्कारको भा.इ.उन्मीलन पं.सं.१६६ पृ.

३०. नमो भगवते देवपरमदेवाय पुराणपुरुषाय नारायणाय, राज्ञः वासिष्ठीपुत्रस्य
आभीरस्य वसुषेणस्य संवत्सरे ३० व (षाँ) प (दो) ३ दिवसे १ --- उही ५२५ पृ.
३१. ...मालवाज्जुनायन - यौधेय-माद्रका-भीर-प्राज्जुन-सनकानीक-काक-खरपारकरादि-
मिश्च सर्व्वकरदानाज्ञाकरण प्रणामागमन-परितोषित-प्रचण्डशासनस्य, उही २६६ पृ.
'संवतः यस वेला आभीरहरू अपरान्त (उत्तरकोड्कूण) मा रहन्थे' दी.च. सरकार
'सेलेक्ट इन्स्कृप्सन्स' २६६ पृ.
३२. मैसूरको राजा मयूरशर्माको अभिलेख, उही ४७३ पृष्ठ
विष्णुपुराणमा एक ठाउँमा सात आभीर राजाले राज्य गरे मन्ने उल्लेख पाइन्छ ।
सप्ताभीरप्रभृतयो दश गर्दमिलाश्च भूमुजो मविष्यन्ति ४।२४।५१ विष्णुपुराण
आभीरलाई शूद्रको श्रेणीमा राखेर आभीर देशमा तिनको आधिपत्य भएको
कुरा पनि त्यहाँ अर्का ठाउँमा उल्लेख गरिएको छ ।
सौराष्ट्रावन्तिशूद्राभीरान्नमीदामूविषयाश्च
ब्रात्यद्विजाभीरशूद्राद्या मोक्षयन्ति ।४।२४।६८ उही
३३. किरातहूणान्द्रपुलिन्द पुलकसा आभीरकड्कू यवनाः सशादयः
येन्येवपापाः यदुपाश्रयाश्रयाच्छुध्यन्ति तस्मै प्रमविष्णावे नमः
२।४।१८ भागवत
'किरात हूण आन्त्र पुलिन्द पुलकस आभीर कड्कू यवन सश आदि जातिहरू र अरु
अरु पापी पनि कृष्णाका मत्तको आश्रयबाट शुद्ध हुन्छन्' ।...
३४. देवदेवस्य वासुदेवस्य गरुडध्वजः अयं कारितः इह हेलियोदोरेण भागवतेन दियस्य
पुत्रेण तादाशिलाकेन यवनदूतेन आगतेन महाराजस्य अन्तिलिकितस्य उपान्तात्
सकाशं राज्ञः काशीपुत्रस्य भागमद्रस्य ब्रातुः वर्षेण चतुर्दशेन राज्येन वर्द्धमानस्य
त्रीणि अमृतपदानि इह स्वनुष्ठितानि नयन्ति स्वर्गं- दमः त्यागः अप्रमादः ॥
विदिशा (मिल्सा) मध्यप्रदेशको
स्तम्भलेख, सेलेक्ट इन्स्कृप्सन्स ८६ पृ.
३५. मनुले धेरै जन जातिलाई ब्रात्यगणमा परिगणन गरेका छन् । श्रौतसूत्र ग्रन्थमा
यिनलाई शुद्ध पार्ने यज्ञको विधान पाइन्छ । यस्ता यज्ञ ब्रात्यस्तोम वा गणायज्ञ कहि-
न्थे । यस्ता यज्ञ गरेर यिनीहरूको शुद्धीकरण गरिन्थ्यो । ब्रात्यस्तोमेनेष्ट्रा
ब्रात्यमावाद्धिरमेयुः(२४।४।२६ का.श्री.सू.) 'ब्रात्यस्तोम वा गणायज्ञ गरेर ब्रात्य-
मावबाट छुट्छन्'। पाणिनिको 'श्रेण्यादयः कृतादिभिः २।१।५६ मन्ने सूत्रको उदाह-
रणबाट पनि शुद्ध गरिएका बाहुन दोत्रीको संकेत मिल्दछ । यद्यपि ब्रात्यस्तोमको
सामग्री मगधदेशका ब्राह्मणलाई दिनु भनिएकोले व्यवहारमा यिनलाई उच्चजातिले
लिन गइयो मान्थे, तर पनि 'व्यवहार्या भवन्ति' (२२।४।३० का.श्री.सू.)

'ततस्ते व्रात्या व्रात्यस्तोमानुष्ठानेन व्यवहार्याः' (कृन्दोगसूत्र) शिष्टमोजनव्यवहार-
योग्या भवन्ति (देवयाजिक)

'व्रात्यस्तोम गरेपछि व्रात्यहरू वेद पढ्न शिष्ट (उच्च वर्ग)सँग खान पान बिहाबारीमा
चल्ल योग्य हुन्छन्' भनेबाट कानूनी रूपमा यिनको शिष्टता मानिन्थ्यो ।

३६. शूद्रीशूद्रस्य भार्या स्याच्छूद्रा तज्जातिरेव च ।

आमीरी तु महाशूद्री जातिपुयोगयोः समा ॥

१०६६-११०० अमरकोश

'शूद्रकी स्वास्नी मन्दा शूद्री हुन्छ । शूद्र जाति मन्दा शूद्रा रूप बन्दछ' ।

'आमीरी, महाशूद्री २ ग्वालाकी स्त्रीका नाम (कुलचन्द्रको टीका)

'(आमीरकी स्वास्नी मन्दा वा आमीर जातकी स्त्री मन्दा पनि एकै नासका रूप
हुन्छन्) ।

रतिमानु सिंहको प्रा. भारतका राजनैतिक एवं सांस्कृतिक इतिहास' ४७५ पृष्ठ

३७. लिच्छविकालका अभिलेख, १३८ पृष्ठ

३८. अक्षमाला वसिष्ठेन संयुक्ताऽधमयोनिजा ।

शारङ्गी मन्दपालेन जगामाम्यहणीयताम् । ६।२३

एताअन्याश्रुतीके ऽस्मिन्नपकृष्टप्रसूतयः ।

उत्कर्षं योषितः प्राप्ताः स्वैः स्वैर्मृगुणीः शुभैः ६।२४ मनु.

'तल्लो जातमा जन्मेकी अक्षमाला वसिष्ठसँग र शारङ्गी मन्दपालसँग गएर उच्च
जातका भए । यीवाहेक तल्लो जातमा जन्मेका अरू स्त्रीपनि आफ्ना असल पतिका
गुणले गर्दा उपल्लो जातमा पुगेका छन्' ।

ब्राह्मणश्यानुपूर्वेण चतस्त्रस्तु यदि स्त्रियः

तासां पुत्रेषु जातेषु विभागेऽयं विधिः स्मृतः ६।१४६ मनु

'बाहुनका चारै जातका पत्नी भए भने तिनबाट जन्मेका छोराहरूको अश्वण्डा यसरी

गर्नु ।

जातो नार्यामनार्यायामार्यादार्या भवेद्गुणैः १०।६४ मनु

आर्यबाट अनार्या स्त्रीमा जन्मेको सन्तान गुणले गर्दा आर्य हुन्छ ।

पौराणिक अनुश्रुति-अनुसार माई मन्दा पहिलेका राजा महापद्म नन्द शूद्राका गर्भबाट
जन्मेका थिए । चन्द्रगुप्त माईको कथा पनि यस्तै छ -

महानन्दिनस्ततश्शूद्रागर्भाद्भवा ऽ तिलाव्यो ऽ तिक्लो

महापद्मनामा परशुराम इवापरो ऽ खिलदात्रान्तकारी

भविष्यति, ४।२४।२० विष्णुपुराण

कौटिल्य एव चन्द्रगुप्तमुत्पन्नं राज्येऽभिषेद्यति

४१२४।२८ विष्णुपुराण

मुद्गरादास नाटकमा रामचन्द्र शुक्लको मूमिका

१-२ पृष्ठ

३६. व्यायामसंक्षोभकृत् (लडाईंभिडाईं कम गर्ने) चांगुको स्तम्भलेखबाट ,
सुगतशासनपदापाती (बुद्धको मतमा लागेका) जयदेवको पशुपति अभिलेखबाट ,

४०. भिन्ने पुंसां जगति च तथा देवताभक्तिभावे
पदाग्राहभ्रमितमनसां पदाविच्छित्तिहेतोः ।
इत्यर्ध्याभ्यां समुपरत्रितं यन्मुरारीश्वराभ्या-
मेकं रूपं शरदिजघनश्यामगौरं तदव्यात्

(स्वामी वात्तिको अभिलेखबाट)

बाबुराम आचार्य नयराज पन्त

संस्कृत-सन्देश १।८

धनवज्र वज्राचार्य

लिच्छविकालका अभिलेख १६८।६६ पृ.

*संसारमा मानिसहरूको भिन्नाभिन्ने देवतामा भक्तिभाव रहेको छ । पदापातमा
लागेर मनमा भ्रम परेका ती मानिसहरूको भ्रम हटाउनको लागि आधा शिव आधा
विष्णुको रूपले वनाइएको शरद् ऋतुको बादल जस्तो श्यामलो र गौरो यो मूर्तिले
रक्षा गरौस्*

४१. लि.का.अ.२१४-१५ पृ.

४२. उही १६६ पृ.

४३. *दक्षिणाकोलीग्रामद्रडस्य सर्वतलग्रामैःसहितस्य पूर्वरामभिमाने
स्वरे भुवनेश्वरदेवकुलं यथाकल्पिताग्रहारादिप्रत्यायं पालनोपमा
गाय प्रतिपादितं केनापिच हेतुना श्रीभूमगुप्तेनादिपुत्रं राजकुल
भोग्यमभूत्तदिदमधुना पूर्वमर्यादास्थितिप्रवर्तनाद्वतमनोभिः
सततञ्च प्रजानां श्रेयसेस्यैव सर्वतलग्रामसहितस्य दक्षिणाकोली
ग्रामद्रडस्य तदेव भुवनेश्वरदेवकुलं... ..
सहितञ्च प्रतिमुक्तं ...

लि.का.अ.४६४ पृ.

सन्दर्भ-सूची

१. अमरकोश; (पं. कुलचन्द्रकृत नेपाली टीका-सहित)
प्रकाशक:- पं. बालकृष्णाचार्य, यशोदा पुस्तकालय,
वाराणसी १ वि.सं.२०१७ ।
२. अष्टाध्यायीसूत्रपाठ; प्रकाशक:- चौखम्बा संस्कृत सीरिज अफिस वाराणसी,
ई.१९७६ ।
३. कात्यायन; श्रौतसूत्र, (देवया जिकपद्धतिसहित) प्रकाशक - चौखम्बा संस्कृत सीरिज
वाराणसी, ई.१९३३ ।
४. जयचन्द्र विद्यालंकार: भारतीय इतिहासका उन्मीलन, प्र- हिन्दी भवन, इलाहबाद,
तृ.संस्करण, ई.१९५६-५७ ।
५. दीनेशचन्द्र सरकार: एम.ए.पीएच.डी.सेलेक्ट इन्स्कृप्सन्स, प्र- कलकत्ता युनिवर्सिटी
द्वि.संस्करण, ई.१९६५ ।
६. धनवज्र वज्राचार्य; लिच्छविकालका अभिलेख, प्रकाशक- त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्ति-
पुर वि.सं.२०३० ।
७. पतञ्जलि; व्याकरण-महामाष्य, प्र- हरयाणा साहित्य संस्थान गुरुकुल रोहतक,
वि.सं.२०२० ।
८. भागवत: प्रथम खण्ड, प्रकाशक-गीता प्रेस, गोरखपुर, पञ्चम संस्करण, वि.सं.२०२१ ।
९. मनुस्मृति: प्रकाशक- निर्णयसागर प्रेस बम्बई, पष्ठ संस्करण, ई.१९२० ।
१०. रतिमानुसिंह एम्.ए.डी.फिल: प्राचीन भारतका राजनैतिक एवं सांस्कृतिक इतिहास,
प्र.किताब महल, इलाहबाद, ई.१९७६ ।
११. वामन जयादित्य; काशिका, प्र.जयकृष्णादास हरिदास गुप्त चौखम्बा संस्कृत सीरिज,
बनारस, वि.२००६ ।
१२. वासुदेवशरण अग्रवाल: पाणिनिकालीन भारतवर्ष, प्र. मोतीलाल बनारसीदास
नेपाली खपरा बनारस, वि.२०१२ ।
१३. विशारदत्त: मुद्राराजादास, (रामचन्द्रशुक्लको भूमिका हिन्दी अनुवादसहित) प्र.राम-
नारायणलाल बेनीमाधव कटरारोड, इलाहाबाद, तृ.संस्करण, ई.१९७६ ।
१४. विश्वनाथ: साहित्यदपण, (कोमलनाथ अधिकारीको नेपाली अनुवाद) प्र.रोयल
नेपाल एकेडेमी, काठमाडौं, वि.सं.२०२३ ।
१५. विष्णुपुराण; प्रकाशक-मोतीलाल जलान, गीता-प्रेस गोरखपुर, अष्टम संस्करण
वि.सं.२०३३ ।
१६. संस्कृत-सन्देश; मासिकपत्रिका (सं.योगी नरहरिनाथ र अल) २ वर्षी १-२-३ संयुक्तार्क
वि.सं.२०११ काठमाडौं ।

८४ सिं एन ए एस जनील

१७. हिमवत्संस्कृतिः (त्रैमासिकपत्रिका) (सं.पं.बुद्धिसागर पराजुली र अरू) १ वर्षी १ अंक
वि.सं.२०१६ काठमाडौं ।

१८. गौरखापत्रः ७८ वर्षी १५४ अंक २०३५।६।२१।७ (परिशिष्टांक)

७८ वर्षी १६६ अंक २०३५।७।४।७ ,;

७८ वर्षी २४१ अंक २०३५।६।२२।७ ,;

